

שמואל אבנרי

בעל הטירה – על אמידותו המדומה של ביאליק

"ברכת שנה טובה ומתוקה, שנת מרפא ופרנסה – הוי, הוי פרנסה, אב רחום וחנון!"
(ביאליק ליעקב פיכמן, ערב ראש השנה תרצ"ב)¹

כל הבא בשערי משכנו המפואר של ביאליק, פוסע על מרצפות־השטיח הצבעוניות, מהלך בין עמודי הקרמיקה והקשתות, ומתרשם מעיטורי הקיר, מהציורים המקוריים, מהריהוט המסוגנן של הבית ומשרידי הגן המטופח שמסביבו – מגיע בדרך כלל לאחת משתי ההשערות הבאות: שביאליק היה איש אמיד, או שפרנסי תל אביב הם שבנו למשורר הלאומי את הטירה שנעשתה לאחד מסמלי התרבות והרוח של היישוב העברי.

אולם בפועל אין ממש אף לא באחת מהשערות אלה, שכן הדוחק הכלכלי שידע ביאליק מצעירותו – ואשר בצורות שונות המשיך לרדוף אותו לאורך שנים – לא הרפה ממנו אף כשהשתקע בתל אביב והצטייר כבעל ארמון אמיד, כפי שמרמזת אותה תפילה לפרנסה המובאת במוטו של מאמר זה. ואשר למימון בניית הבית, זה לא ניתן לביאליק מהקופה הציבורית, אלא מכספים שבאו למשורר – בצד הכנסותיו – מהלוואות שחזר וגייס וממשכנתא גדולה שלא השלים לפרוע בחייו. ואמנם כיסויה של המשכנתא היה אחד מתנאי היסוד של אלמנתו, מאניה, למסירת הבית לרשות עיריית תל אביב.

מאמר זה מבקש להתחקות אחר פרק במאבקו של ביאליק לחירות כלכלית, ובתוך כך להאיר על חרדות־היסוד של המשורר מפני העוני ומפני התלות בזולת.

באחד מפרקי זיכרונותיו כותב המשורר והמסאי יעקב פיכמן על הפתעה שנכונה לו כשביקר את ביאליק במעון קיץ לשפת הים השחור: "השתוממתי מאוד למצוא אותו במין צריף קטן, עלוב, מכוסה קש [...] שאלתי אותו: 'למה בחרת לך לול זה לשבת בו? והחזיר לי: 'בכוונה בחרתי צריף זה. שמחתי עליו כעל מציאה בהיסח הדעת. כל ימי אהבתי בתים קטנים. ביחוד אהבתי בשעת עבודתי להצטמצם בקרן־זווית קטנה"². ומתבקשת השאלה: כיצד מתיישבים דבריו של ביאליק "כל ימי אהבתי בתים קטנים" עם הטירה המפוארת שבנה לו בתל אביב?

רמז פסיכולוגי ניתן למצוא בדברים הכואבים של ביאליק, שגם אותם השמיע באוזני פיכמן, בספרו על התקופה שבה גדל כיתום בבית סבו: "נער יתום ועני הייתי במשפחה אמידה, ולא היה יום שלא נחתו בי זלזולים מכל צד מפי קרובי ו'מטיבי': המילה 'קבצן' עד היום מזמזמת באוזני. וכך הורעל דמי והוטלה בי יראת־מוות מפני 'קבצנות'. בלא יודעים נשאתי בלבי את הרעיון 'להראות' לאלה שהיו משפילים אותי תמיד – שעל אפם וחמתם לא אהיה קבצן; שיום אחד הם יבואו לדפוק על דלתי"³.

על רקע זה ניתן להעריך שבין הנטייה הטבעית לפשטות ולהסתפקות במועט, שאפיינה את אישיותו של ביאליק, לבין הדחף "לתקן" באופן סמלי ומעשי את פצעי עונו ואת תלותו הנמשכת בזולת – גבר הדחף האחרון; וכשהוכשרו לכך התנאים, ביקש ביאליק להגשים את חלומו "בגדול" (תוך מיצוי מרבי של טעמו האסתטי ושל אהבתו לאמנות) – אפשר גם מתוך הכרה שמקום מגוריו עתיד לשמש מוקד של תרבות, ושבית "מלכותי" למשורר הלאומי הוא גם לכבודם של הספרות ושל יוצריה.

התבטאותו האמורה של ביאליק – "יתום ועני הייתי במשפחה אמידה" – מעידה עד כמה לא טעם טעם של רווחה גם כששהה בבית סבו האמיד, לאחר שהתייתם מאביו בגיל שבע. הסב אמנם המשיך לתמוך בביאליק מבחינה כלכלית גם בעת שיצא ללמוד בישיבת וולוז'ין (והוא כבן 17), אך דומה שגם אז חי ביאליק בדחוקות חומרית ובתחושת תלות מכבידה, כעולה מתוך מכתב תשובתו לסב, שחשד כנראה שנכדו אינו נוהג במידת הקימוץ הראויה בקצבת התמיכה שהוא מעניק לו.

בפתח מכתבו מודה ביאליק לסבו על הבגדים שקיבל ממנו (בצינו עד כמה נזקק להם, שכן "כבר נקרעו הכותונות הישנות"), אך בעיקר מכתבו מנסה ביאליק להבהיר את מצבו הכספי הדחוק ולדחות את הרושם כאילו הוא "גרגרן ורעבתן או ותרן בממון אחרים": "איך תוכלו לחשדני בזאת כי אוציא את הדמים (תרתי משמע) הנשלחים אלי לתוהו ובוהו ולבהלה? ואיה חשבוני? הלא כבר הושחתי במכתבי הקודם, כי לא יעלה הכסף הנשלח ביחד עם הכסף שהיה לי מכבר כי אם רובל לשבוע עם החובות. ואני הנני בעל הוצאה לכל הפחות 1.75 לשבוע [...] עתה באתי לבקש לי דרך אחרת. כבודו ישלח לי 8 רובל לסלק החובות שאני חייב עד עתה ומהיום והלאה ישלח לי 80 קופיקות לכל שבוע, מלבד בגדים והוצאות אחרות, ובאופן כזה אדמה כי לא אהיה על כבודו למעמסה; ואני מצדי אקמץ ואקמץ בכל יכולתי בהוצאות, אקמץ מלחמי ובשרי, אקמץ מחלבי ודמי [...] גם זאת ידע כבודו כי יסורים מדברים כאלה מבטלים אותי מלימודי ומעבירים אותי על דעת⁴."

גם במרחק של כעשרים שנה מוולוז'ין, כשהתבסס כבר בעבודתו בהוצאת "מוריה" באודסה, לא נשכחו מביאליק אותם ייסורים וחרדות מן העניות, כעולה מדברים שכתב למשורר שמעון גינצבורג בשנת 1911: "מתייירא הייתי [...] מפני איזה צל שחור של עניות מנוולת, ויראה זו קיפחה יותר מחצי חיי קיפחון שאין לו תשלומים⁵."

זאת ועוד, אף בחלוף עשרים שנה נוספות (בראשית שנות השלושים), כאשר שכן כבר בביתו המרווח בתל אביב – המשיך ביאליק לדבר על החרדה הבלי פוסקת שלו מפני העוני ומפני התלות בזולת, שמקורה בעצם ילדותו: "כל ימי ירא הייתי מפני העניות המנוולת, שטעמה המר שמור עמי משחר ימי. ועיקר פחדי הוא מפני התלות בחסד הבריות. כמה עמוקה היא התפילה 'ואל תצריכנו לידי מתנת בשר-ודם'⁶. עדויות אלה ואחרות סותרות בעליל את התיאוריה של זיוה שמיר שלפיה "התמונה הפרולטרית של העניות המנוולת [...] לא היתה נחלתו של ביאליק בילדותו ובנעוריו⁷."

אולם משאלתו זו של ביאליק לעצמאות כלכלית לא באה לידי הגשמה מלאה אף בשנים שהצטייר כבעל ארמון אמיד. בדומה לבדיות נוספות שדבקו בו עוד בחייו (וראו להלן המאמר "ביאליק ועדות המזרח – אנטומיה של עלילה ועלבון שווא"), נדרש ביאליק גם ללזות השפתיים בדבר הבית ש"העניקה" לו כביכול העירייה (בראשות ידידו מאיר דיזנגוף), וכך הגיב: "מאוד ציערתני השמועה שהגיעה אלי מפי הבריות, כאילו ביתי שבניתי בתל אביב מתנת הציבור הוא לי. והלא במיטב כספי ועמלי הקימותיו. עיקר הכסף לכך בא לי ממכירה מוצלחת של מהדורת כתבי 'לוקס' [הפורמט המפואר של יצירת ביאליק בארבעה כרכים, מהדורת יובל החמישים, ברלין 1923]; ואפילו מחיר רישיון הבנייה מאת העירייה – שילמתי בכסף מלא⁸."

ממצאים השמורים בארכיון בית ביאליק מאשרים שפרנסי היישוב (ובתוכם דיזנגוף) לא התכוונו להגיש למשורר "בית במתנה", אם כי ניסו לחסוך ממנו את היגיעה הכרוכה באיתור מקום

הבית ומקורות המימון לבנייתו, כפי שעולה מתוך המכתב הבא: "בחרנו במגרש של דונם אחד לא הרחק מן הים. מעריכים אנחנו את הבניין יחד עם המגרש בסכום של 1500 ל"מ [לירות מצריות]. באנו בדברים עם האפ"ק [בנק אנגלרפלשתניה] והוא הציע את חפצו להלוות סך של 500 ל"מ למשך 5 שנים, גם הבנק האפ"קאי הבטיח מצדו סך של 1600 פונט למשך 18 שנים; באופן כזה עליך לשלוח הנה סך של 400 לירות ויפוי כוח לקנייה, להלוואה ולבניין".⁹

והנה מתברר, שאת המשכנתא על ביתו (כמו גם הלוואות נוספות) לא הספיק ביאליק לפרוע בחייו, וזו נפלה בחלקה של אלמנתו, מאניה. בעקבות זאת התנתה, כאמור, מאניה ביאליק את הענקת בית המשורר לרשות עיריית תל אביב בתשלום המשכנתא בסך 1,600 לירות ארץ-ישראליות שרבצה על הבית.¹⁰

על הדחקות החומרית בבית ביאליק כתב יוחנן פוגרבינסקי, אשר שימש כמזכירו של המשורר משלהי שנת 1926 ועד לאחד מימי יוני 1931 שבו בישר לו ביאליק לפתע על הפסקת עבודתו מטעמים כלכליים: "צר לי מאוד מאוד. אני חייב לך משכורת בעד חודשים אחדים. אמנם אין אתה כנושה לי [...] אבל אין להמשיך יותר. הלירות הללו שאני חייב לך ואיני משלם אותן חותכות את בשרי כמו באזמל, ואני בוש להביט בפניך, ומפני כך החלטתי שנפסיק את העבודה היום".¹¹ על שיעור מצוקתו החומרית של ביאליק באותה עת ממשיך ומעיד פוגרבינסקי בסיפור מדהים שהתרחש קודם לפיטוריו: "שמע, יקירי – אמר לי פתאום ביאליק בהפסיקו את דבריו – אני מוכרח לבקש ממך דבר אחד שבתנאים רגילים לא הייתי מבקש זאת ממך בשום פנים ואופן [...] גש אל החנות שלי, כלומר לחנות שלה אני חייב סכום עגול והגון, ובקש עבורי קופסת סיגריות עם גפרורים. אם כי גם לי יתן, אבל אותך לא ישאל שאלות".¹²

על רקע אותה מצוקה הורה ביאליק כבר ארבעה חודשים קודם לכן על הפסקת עבודתו של גנן ביתו: "את הגנן תפטרי. אין ביכולתנו עכשיו לשלם לו [...] כעת הוא מיותר ונופל למשא על התקציב שלנו", כותב ביאליק לרעייתו ביום 2.2.1931 מלונדון (שבה שהה לצורך גיוס עזרה כספית להוצאת "דביר" שבראשותו), תוך שהוא מוסיף ושואל בדאגה: "איך את מתקיימת? ומה בדבר שטריחובותי? וכי אין מציקים לך בגללם?".¹³ דאגה זו לתנאי קיומה של מאניה חוזרת ונשנית גם במכתב מיום 21.2.1931: "אני מיצר ודואג שמא חסרה את כסף למחייתך. חטפי וקחי לפי שעה גמילות-חסד אצל מכרים וידידים. כשאבוא אפרע לכל אחד בתודה".¹⁴

כתשעה חודשים לאחר מכן (2.11.1931) מתרה ביאליק ברעייתו לנהוג בזהירות בכסף המועט שבידם: "דעתי נוחה שפרעת קצת את החובות. בקרוב אשלח לך עוד מעט כסף, ואם תוכלי מזה הלוות לירות אחדות לברל [אחיו של המשורר] תעשי זאת. לאחרים אל תדאגי, משום שאחרים לא ידאגו לנו. היפוכו של דבר: עד כמה שהם יכולים הם מנצלים אותי, וללא רחמנות, ופעמים גם באכזריות [...] אל ייפלו אפוא לכל הפחות הפרוטות המעטות פרי עוניי ועמלי, שאני חוסך בשביל הבית, בידיים זרות, בה בשעה שהבית נצרך כל כך [...] מוטב שתשלמי את חובותיך ותשמרי את השאר ליום רע. אל תספרי שקיבלת כסף. ממשמשים ובאים ימים קשים מאוד, ואלוהים יודע אם יעמוד כוחי להמשיך את עבודתי במידה כזאת, שאוכל לחסוך מעט כסף לימים הקרובים. על 'דביר' אין לסמוך עתה. כפי הנראה לא בקרוב תבוא הקלה".¹⁵

את הערכתו של ביאליק שבטווח הנראה לעין לא יוכל להיבנות על "דביר" כמשענת כלכלית, יש להבין על רקע המצוקה הכלכלית של המו"לות העברית בארץ-ישראל באותה עת, אשר הושפעה מהמשבר הכלכלי העולמי שהחל בשנת 1929.¹⁶ מצוקה זו משתקפת בשורה של מכתבים ששיגר ביאליק למיודעיו. כך, לדוגמה, כותב ביאליק לסופר א' ראובני ב-20.10.1930: "שמי

המו"לות מעוננים מאוד. הלוואי ולא יבוא מבול למחות את כל היקום הספרותי";¹⁷ ולפרופ' צ' דינדרוק מארצות ברית הוא מודיע ב-16.6.1931: "בתי הוצאות הספרים בארץ-ישראל באו עד משבר. חדלו קוני ספרים בישראל, חדלו".¹⁸

משבר מו"לות זה הוא שהוליד בשנת 1931 את שותפות "בְּצָר" שבמסגרתה התאחדו הוצאות הספרים "דביר", "שטיבל" ו"אמנות" למסע תעמולה בן חודשים אחדים למען ביצור מעמדו של הספר העברי והגברת תפוצתו. קהל היעד של מסע זה – שבראשו הועמד המשורר הלאומי – היה יהודי אירופה, ונכללו בו למעלה משלושים ערים בשמונה מדינות ברחבי היבשת. אחד ממלווייו של המשורר במסעו זה מספר בתדהמה על "החליפה העלובה שביאליק היה עטוף בה" (בשל חסרון כיס), ועל הלחץ שהפעיל על המשורר כדי שיאות לקבל הלוואה לצורך תפירת חליפה חדשה, שלא תבייש אותו ואת מעמדו הרם בהופעותיו הציבוריות.¹⁹

מלבד מכתבים לרעייתו שיגר ביאליק במסע ממושך זה שדרים מלאי דאגה לחבריו ב"דביר", ובתוכם לידידו ושותפו "ח רבניצקי: "היש מעט פדיון? המקבלים הפקידים [של 'דביר'] חלק ממשכורתם? מאוד אחזיק לך טובה אם תחלוק מה שהוא (לחשבון משכורת) גם לזקנים שלי [הורי מאניה]. הם נשארו בלי פרוטה, ואם לא תיתן להם איפה יקחו למחייתם?".²⁰

בעיית מימון משכורתם של פקידי "דביר" ומצבה הרעוע של ההוצאה בכלל עולים אף במכתב התשובה הנרגש ששיגר ביאליק לאחד מידידיו שתבע ממנו לפרוע לו את חובותיו: "מה יכול אני לעשות בשעה זו לטובתך ובמה אוכל לעזור לך? ה'דביר' חשוב כמת זה כמה חודשים [...]. אינני יודע אם תאמין לי, אבל ה' הוא היודע כי לולא הייתי נתון במצוקה כל ימי שְׁבֵתִי בארץ ישראל, מיום בואי שמה, כבר הייתי פוטר אותך מעונשם של בעלי חובותיך, ואני הייתי עושה זאת באמצעים של עצמי. אבל גם אני הייתי חשוב כמת כל הימים ההם. ה'דביר' לא ראה בטובה אף יום אחד. כולו מפרפר בייסורים ובמצוקה שאין לתארם [...]. כסף אין ל'דביר' ולא לקרובים אליו. אף פרוטה אין. החובות ממררים את החיים. משמשי ה'דביר' אינם מקבלים שום משכורת זה כשנה. אף לא פרוטה. כולם, מן הפחות שבפקידים עד ראשי המנהלים, גוועים ברעב ממש. אני הייתי הולך בשמחה לשרת ולעשות כל מלאכה כדי להשתכר למחייתי – לו רק מצאתי לי מקום עבודה".²¹

ממכתבו זה של ביאליק עולה שהבעיות הכלכליות של "דביר" (ושל ביאליק עצמו) לא החלו עם פרוץ המשבר העולמי הגדול ועם מצוקת המו"לות העברית שהושפעה ממנו, אלא שנים קודם לכן. עוד כשפעלה "דביר" בגרמניה ידעה ההוצאה משברים והפסדים כספיים ניכרים,²² ומעמדת פתיחה כלכלית נחותה זו החל ביאליק את דרכו המו"לית בארץ ישראל, דרך שידעה גם עליות גם מורדות. על גורלו של מו"ל בישראל נהג ביאליק להתבדח: "מתחילה מדפיס ואחר כך מפסיד ולאחרונה מספיד";²³ ואם לגבי אחרים יפה הדבר – על פועלו המו"לי האישי על אחת כמה וכמה, שכן על יסוד אמת-המידה הלאומית, שהיתה אצלו שיקול מרכזי במדיניותו המו"לית, הרבה ביאליק להדפיס יצירות ודברי עיון ומחשבה בהיקף ובהשקעה שלא צפנו מראש רווחים כספיים גדולים – גם בימים כתיקונם.

במידה רבה משקף תיאורו הציורי הבא של ביאליק את המצב המקרטע של בית ההוצאה שבראשותו: "'דביר' מוכה במחלת אסטמה פריודית והוא מנשם ושואף רוח באמצעות גמ"חים רצופים ותכופים".²⁴ ב"גמ"חים" התכוון ביאליק לתרומות ולתמיכות שקיבל "דביר" מנדיבים וממוסדות כ"גמילות חסידים", וזאת לצד הלוואות חוזרות ונשנות שגייסה ההוצאה, ואשר באמצעותן יכלה להתמיד ולעשות חיל, למרות קשייה הכלכליים.

אולם ההלוואות שלא היה בידי "דביר" לפרוע וחובות שהלכו והצטברו, פגעו בתפקודה של ההוצאה, כעולה מתוך מכתבו של ביאליק לשמריהו לוי (מיום 19.2.1930): "המשא הכבד ביותר המעיק עלינו עכשיו והמכריע אותנו עד לעפר הוא החוב הגדול הרובץ עלינו, והריבית האוכלת את יגיענו והמוצצת את דמנו. אם לא נמצא עצה כנגדו, מי יודע אם נוכל לעמוד".²⁵ אף על פי כן, למרבה הפליאה, מודיע ביאליק ללוי באותו מכתב ובאותה נשימה על כך שההוצאה העמיסה על עצמה עול כספי חדש: "רכישת מגרש נאה ובניין מרווח לצורכי דביר". נימוקו של ביאליק לצעד תמוה זה: "תנאי הקניה הם נוחים מאוד", ו"ההזדמנות היתה טובה מאוד ולא רצינו להחמיצה".²⁶

המעשה המתואר אופייני כמדומה לנטייתו של ביאליק להיסחף (כנראה לא תמיד מתוך זהירות מספקת) למעגל של "ניצול הזדמנויות". על רקע נטייה זו מסתברות גם מה שנראות כ"הרפתקאותיו" של ביאליק בתחום הנדל"ן למגורים. במקביל לתוכניותו להקים את ביתו בתל אביב, בחן ביאליק גם אפשרות לבנות בית בשכונת 'בית הכרם' בירושלים, שמחיר קרקעותיה היה כנראה זול במיוחד, כפי שעולה ממכתבו של הסופר קדיש יהודה לייב סילמן. הלה דרבן את המשורר לקפוץ על המציאה שכן "מחיר הקרקע לשני דונמים 52 ל"ש [לירות שטרלינג], כאשר בתלפיות [שאף היא נבנתה באותה עת] מחיר דונם 180 ל"ש".²⁷ אולי במטרה למנוע היסוסים הוסיף סילמן והדגיש שבית הכרם "תהיה הראשונה לקבל הלוואות לבניין בידי הבנק האפופתיקאי". ואמנם בדין וחשבון של אגודת 'בית הכרם' לתאריכים 1 בינואר 1923 – 30 ביוני 1924 נמנה ביאליק עם שמות המצטרפים החדשים לאגודה. יש לציין גם בהקשר לביתו של ביאליק בתל אביב, שמחירי המגרשים בארץ בשנים 1922-1923 – כשהכין ביאליק את עלייתו ארצה ורכש את נכסיו הקרקעיים – היו זולים, ועתידיים היו להאמיר פי כמה וכמה בשנים 1924-1926.²⁸ גם בחיפה היתה למשורר חלקת קרקע לבנייה – שכנראה קיבל במתנה ב-1913 מידי אחת הקהילות היהודיות הגדולות באירופה (שזוהתה טרם נתבררה לי) – ושעליה ביקש בשלב מסוים לשכן את אחותו ומשפחתה ששהו אז ברוסיה.²⁹

אולם תוכניות אלה ואחרות (בכללן בנייה בשכונת קרית-שמאל בטבריה) נותרו בגדר מגדלים פורחים באוויר. באף אחד ממקומות אלו לא בנה ביאליק, ורק בחלקתו אשר בבית הכרם נטע חורשת אורנים, ששרידיה משמשים עד היום כגינה שכונתית.³⁰ כאשר גמר ביאליק בדעתו לעקור מתל אביב לרמת גן, רכש לו גם בפאתי יישוב זה מגרש מידי ידידו הקרוב י"ל גולדברג (מן הסתם בתנאים נוחים), בתקווה – שאף היא לא נתגשמה – לבנות לעצמו בית לכשירווח לו. על המצוקה הכללית כאחד המניעים הפחות ידועים למעבר לרמת גן, ניתן ללמוד מדברים שכתב ביאליק מהפנסיון של נחמיה פלץ ברמת גן (שבו התגורר המשורר בתשעת החודשים האחרונים לחייו) אל ידידו דוד רוטבלום.³¹ את ביתו המפואר שבתל אביב השכיר ביאליק, לדבריו, למשפחה אמידה, בתקווה שהבית ישמש לו מעין משען לפרנסה: "משען אחר אין לי בשעה זו, ויש לדאוג גם לימי הזקנה שממשמשים ובאים".³²

על הדוחק הכלכלי של ביאליק הכבידו גם סכומי כסף גדולים שנאלץ להוציא על טיפולים רפואיים בחוליים שדבקו בו, בעיקר מחלת כליות שממנה סבל קשות בשנים האחרונות לחייו,³³ ובפרט שהוא לא היה מוכן שמישהו ישתתף בהוצאותיו הרפואיות. "איני מסכים שיהא ריפויי בחינם, וגם שיהא מי שהוא זולתי משלם אפילו פרוטה אחת. כל שכר הריפוי עלי", כותב ביאליק לרוטבלום,³⁴ ובאותה רוח הוא כותב גם למשה אונגרפלד: "רצוני שתמציאו לי חשבון מפורט מכל

הסכומים, ואפילו הקטנים ביותר, שהוצאו על ידי מי שהוא, כדי שאסלק את כולם. מעולם לא נהייתי באצבע קטנה משל אחרים ואיני רוצה גם הפעם לעבור על מידותי".³⁵

רתיעתו של ביאליק מהיזקקות לחסדים ומצבו הכלכלי הרעוע גרמו לו להישען יותר ויותר על הלוואות, שאותן התקשה לפרוע בזמן. בעקבות זאת נאלץ המשורר לבקש פעם אחר פעם לדחות את פירעון חובותיו או לחלק אותם לתשלומים. כך, לדוגמה, כותב ביאליק ב-1928 למחלקת הגבייה של ההנהלה הציונית: "הנני מבקש מן ההנהלה הציונית לעשות לי את הטובה הזאת עתה, כלומר להעביר את זמן הפירעון של השטר הזה אחרי השטר האחרון מקץ שישה חודשים, כדי לאפשר לי על ידי כך את הדייקנות בתשלומי השטרות ולמנוע ממני ייסורי חינום".³⁶ בקשה זו של ביאליק נענתה בחיוב, אך לעתים נתקל המשורר בסירוב, בעיקול חשבונו בבנק ואף בזימונו למשפט. בלשון זו, לדוגמה, נדחה ביאליק ב-1927 על ידי אחד מנושיו: "קיבלנו את מכתבך מיום 10 לח"ז וצר לנו כי אין אנו רשאים לחכות עד ל'כשירחיב' [...] צר יהיה לנו מאוד אם נהיה מוכרחים למסור את גביית החוב לבית המשפט".³⁷ לא זו בלבד אלא שגם "איימו על ביאליק, כאחד מבעלי 'דביר', במכירת ביתו בעד חובות שלא נפרעו".³⁸

בשל מצוקתו הכלכלית התקשה ביאליק לממן אף את הדפסתם של שני ספריו האחרונים, **שירים ופזמונות לילדים** וקובץ האגדות **ויהי היום**, ומי יודע אם היו רואים אור בחייו לולא הלוואות שקיבל לצורך כך מידידו הקרוב מקס דלפינר מווינה. במכתבו מיום 10.5.1933 מודה ביאליק למיטיבו על עזרתו: "הרבה יש לי להודות לך ולעדינות-רוחך על שאפשרת לי להוציא את המהדורה הזאת של שירי לילדים. בשבוע זה אני מתחיל להדפיס גם את הספר השני לבנייה-נעורים, את קובץ האגדות שלי [...] וגם זכות הוצאת הספר הזה תהא תלויה בך. עד עולם לא אשכח את חסדך זה. והיה בטוח כי כל הסכום שהלווית לי יושב אליך מפדיון הספרים במילואו".³⁹

מעטים מקרב עשרות הסופרים ומאות הנזקקים שביאליק סייע להם במתן בסתר ובגיוס תרומות יכלו לשער, שמי שטורח כל כך להקל על מצוקתם שקוע בעצמו בחובות, ואף מתקשה למצוא לו מקורות כספיים להדפסת ספריו.

התעשיין אריה שנקר, שנבחר על ידי ביאליק להיות אפוטרופוס על רכושו, נמנה עם המעטים שהכירו היטב את הטרדות והמצוקות הכלכליות שאפפו את המשורר, והביע על כך את תמיהתו: "על ביאליק הלא אמרו וכתבו, שמימי יהודה הלוי לא קם בישראל משורר הדומה לו, והוא היה נאלץ תחת לחץ הנסיבות והתנאים לדאוג להפצת הספר העברי ולהשקיע את זמנו היקר בעניינים ארגוניים וכספיים. לעתים, לאחר שיחה עם ביאליק, בה היה מספר לי על קשיים ומכשולים שונים, הייתי שואל את עצמי: כלום יתכן שענק זה, גאון של 'עם-הספר', יהיה מוכרח לדאוג לפרנסתו?"⁴⁰

ביתר ביקורתיות, ותוך הכאה על חטא בשם כללי-ישראלי, ביטא זאת ברל כצנלסון: "דורנו אנו, שבתוכו צמח ביאליק, ידע ולא ידע מהי הזכות הזאת שניתנה לו. הוא קיבל ממנו הרבה, אך לא קיבל את מה ביאליק יכול היה לתת. לא חסנו עליו, גזלנו ממנו כמה שנות חיים, הטרדנו אותו בקטנות, לא ציידנו אותו במכשירי עבודה. לכל היותר היו נותנים בידו תרמיל שילך ויחזור על הפתחים וידבר אל לבות נדיבים, על מנת לאפשר את הגשמת תכניותיו..."⁴¹

- 1 ח"נ ביאליק, **אגרות ח"נ ביאליק**, ה, בעריכת י"פ לחובר, דביר, תל אביב תרצ"ח, עמ' קעז.
- 2 יעקב פיכמן, **שירת ביאליק**, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ג, עמ' שסט.
- 3 שם, עמ' שסג.
- 4 משה אונגרפלד, "הסב, האם והנכד", **הבוקר**, 3.7.1964.
- 5 **אגרות ביאליק**, ב, עמ' קכ.
- 6 מרדכי עובדיהו, **מפי ביאליק**, מסדה, תל אביב תש"ה, עמ' עה (ההדגשה שלי – ש"א).
- 7 זיה שמיר, "אגדת הסופר – בריאתו של מיתוס אישי", **השירה מאין תימצא: אַרְס־פּוּאָטִיקָה ביצירת ביאליק**, פפירוס, אוניברסיטת תל אביב 1987, עמ' 138.
- 8 עובדיהו, **מפי ביאליק**, עמ' עו.
- 9 **ארכיון בית ביאליק** (להלן **אב"ב**), מ' דיזנגוף וב' יפה אל ח"נ ביאליק, ח' בסיוון תרפ"ב.
- 10 **אב"ב**, חוזה בין מאניה ביאליק לעיריית תל אביב, סעיף 2.
- 11 יוחנן פוגרבינסקי, "חמש שנים עם ביאליק", **הדואר**, ב' בניסן תש"ה, עמ' 77.
- 12 שם, שם.
- 13 ח"נ ביאליק, **אגרות אל רעייתו מאניה**, מוסד ביאליק ודביר, ירושלים 1955, עמ' 96.
- 14 שם, עמ' 98.
- 15 שם, עמ' 120.
- 16 ראו: זהר שביט, **החיים הספרותיים בארץ ישראל 1910-1933**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982, עמ' 211.
- 17 **אגרות ביאליק**, ה, עמ' קד.
- 18 שם, עמ' קסא.
- 19 משה סתני, "עם ביאליק במזרח גליציה", **דבר**, 7.8.1959.
- 20 שם, עמ' קסט.
- 21 **אב"ב**, ח"נ ביאליק אל א"י רוזנצוויג, י"ד באלול תרצ"א.
- 22 ראו: עבודת המאסטר של צפריה שועלי, בהדרכת נורית גוברין: **נפתוליה של הוצאת ספרים עברית – הוצאת הספרים 'דביר' 1921-1924**, אוניברסיטת תל אביב 1990, עמ' 84.
- 23 שמעון ארנסט, **סופרי ישראל בסנדלים**, הוצאת א' מוזס, תל אביב 1936, עמ' 55.
- 24 **אב"ב**, ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי אל שמריהו לוי, 7.3.1929.
- 25 **אגרות ביאליק**, ה, עמ' לו.
- 26 שם, עמ' לה. וראו גם יוזמה דומה שלו בקשר לתוספת מגרש ל"אהל שם", שם, ד, עמ' רסז.
- 27 **אב"ב**, קדיש י"ל סילמן אל ח"נ ביאליק, כ"ז בתשרי תרפ"ב.
- 28 ראו: בצלאל עמיקם, "התרחבות היישוב היהודי ותשתיתו הכלכלית", בתוך: **היישוב בימי הבית הלאומי**, בעריכת בנימין אליאב, ירושלים 1967, עמ' 320.
- 29 **אב"ב**, תיק מגרשו של ביאליק בחיפה 1913, תודתי למרדכי תדמור על פענוח התיק מגרמנית; **אב"ב**, ח"נ ביאליק אל חברה להכשרת היישוב, 5.1.1926. במכתב נוסף לאותה חברה, 26.6.1927, מלין ביאליק שבשל תפיסת אותה קרקע בידי זרים נאלץ לרכוש בשביל אחותו (יהודית, שלבסוף לא עלתה ארצה) מגרש חלופי בתל אביב, ובכך להכניס עצמו בעול כבד של חובות. אפשר שזה "המגרש השתול בתל אביב", שאותו מונה ביאליק ברשימת נכסיו שנתחברה על ידו במועד לא ידוע.
- 30 ראו: יואב לביא, "סיפור ישראלי טיפוסי, או איך הוחזר כמעט הכבוד האבוד לחורשת ביאליק", **עת הכרם**, ידיעות ביתהכרם ויפהינוף, נובמבר 1999, עמ' 4.
- 31 על שהייתו של ביאליק באכסניה זו ראו: ניר מן, "ביאליק בשידור חי", **קיבוץ**, 26.6.1994, עמ' 7-8. עוד על מגוריו של המשורר ברמת גן ראו: מרדכי נאור, **ביאליק ברמת גן – מקורות, זיכרונות, הערכות**, רמת גן 2006.
- 32 **אגרות ביאליק**, ה, עמ' שי.
- 33 ראו דברי ביאליק: שם, עמ' פח.
- 34 שם, עמ' רע.
- 35 שם, עמ' רעד.
- 36 **אב"ב**, ח"נ ביאליק אל ההנהלה הציונית, 3.1.1928.
- 37 **אב"ב**, משרד מפרקי העסקים של מרכז ציוני רוסייה אל ח"נ ביאליק, 15.5.1927.
- 38 משה סתני, "עם ביאליק במזרח גליציה", **דבר**, 7.8.1959.
- 39 **אגרות ביאליק**, ה, עמ' רכב.
- 40 אריה שנקר, **באמונה ובמעש**, תל אביב 1963, עמ' 119.
- 41 ברל כצנלסון, "יחיד האומה", **בחבלי אדם – על מורים וחברים**, עם עובד, תל אביב תש"ה, עמ' 216.